

ПИТАННЯ ВІТЧИЗНЯНОЇ ІСТОРІЇ В ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

В. А. Гриневич (Київ)

Нова зарубіжна праця з історії національного питання в Україні

Стаття, переклад якої пропонується читачеві, є вступом до виданого в Канаді відомими західними українцями Любомиром Луцьком і Богданом Корданом збірника документів «Англо-американські перспективи щодо українського питання. 1938—1951 рр.»¹. Він, по суті, є першою спробою зібрати разом документи, які б висвітлювали ставлення англо-американських держав до перспективи розв'язання «українського питання» напередодні, під час та одразу після другої світової війни, тобто в період, коли політична і військова активність поборників за незалежність України була дуже високою. Саме цій проблемі відводиться головна увага і в авторській передмові, де викладено концепцію всієї праці. Дослідники прагнуть спростувати досить вузьке і однобоке тлумачення західною історіографією причин поразки українського національного руху, які зводилися нею до низького рівня національної самосвідомості українців (до речі, ця думка досить поширена на Заході). З усього складного комплексу проблем, що постали у той час перед борцями за незалежність України, вони виділяють насамперед міжнародно-політичний аспект як один з найважливіших. Висновки, які роблять вчені зі свого аналізу, виглядають дещо парадоксально. Значною перешкодою на шляху розв'язання «українського питання», на їхню думку, стала позиція «стовпів західної демократії» — англо-американських держав, які «ніколи не бажали і не відчували потреби у самостійній Україні»².

Проблема впливу сталінщини на розв'язання українського національного питання не входила до завдань, які ставили перед собою автори. Тим часом цю тему ілюструє цілий ряд документів, вміщених у збірнику. Це — і свідчення західних дипломатів про акти посилення національного тиску в Радянській Україні з боку Москви напередодні другої світової війни, і повідомлення про здійснення ідеологічного пресингу на українців, гру на їхніх національних почуттях під час визволення УРСР в 1943 р., і документи, які стосуються питань встановлення післявоєнних кордонів України, що вирішувалися Сталіним та його західними союзниками. Це також і цікаві оцінки значення вступу Української РСР в ООН та ін.

В цілому ж ретельно дібрані в архівах Великобританії, США і Канади документи, переважна більшість яких друкується вперше, дають змогу подивитися на події вітчизняної історії очима західних дипломатів, політиків, учених, військових. Подається багато маловідомих фактів, цифр, оригінальних міркувань і думок. Все це, безумовно, стане в пригоді дослідникам історії України, розширить наші уявлення про не таке вже й далеке минуле. Слід підкреслити також гостру політичну актуальність цієї праці в часи, коли Україна, нарешті, поступово йде до свого суверенітету.

¹ Anglo-American Perspectives on the Ukrainian Question, 1938—1951: A Documentary Collection. Lubomyr Y. Luciuk, Bohdan S. Kordan (ed.).—Kingston, Ontario—Vestal, New York, 1987.— 242 p.

² Ibid.— P. XXI.

Документ, який привертає у збірнику «Англо-американські перспективи щодо українського питання. 1938—1951 рр.» чи не найбільшу увагу, це — запис бесіди між Сталіним та Іденом, яка відбулася в ніч із 17 на 18 грудня 1941 р. під час візиту британського міністра закордонних справ до Москви.

Военно-політична ситуація того періоду визначалася як успішним наступом радянських військ під Москвою, так і активною взаємодією між країнами Заходу та СРСР на шляху до утворення антигітлерівської коаліції. 12 липня 1941 р. між СРСР та Великобританією було укладено угоду про спільні дії у війні проти Німеччини, а у вересні Сталін погодився із загальними принципами й цілями Атлантичної Хартії, що була підписана США та Великобританією 14 серпня. Восени відбулася Московська конференція трьох держав. Зимовий візит А. Ідена до Радянського Союзу також був пов'язаний з утворенням антигітлерівської коаліції. 16 грудня, тобто напередодні розмови, яка наводиться нижче, Сталін передав британському міністру проект двох договорів, причому до другого додавався таємний протокол щодо європейських кордонів. За цим документом прибалтійські держави, Західна Україна, Західна Білорусія, Бессарабія та інші території, приєднані до СРСР після 1939 р. за домовленістю з Гітлером, мали увійти до складу Радянського Союзу. Британський міністр зазнав досить сильного тиску з боку Сталіна саме з питання про визнання цих кордонів.

Початок війни з гітлерівською Німеччиною звів нанівець всю ту «величезну роботу», яку провів Сталін напередодні. А вона мала для нього таке величезне значення, що питання про кордони в розмові з Іденом він назвав в числі тих, через які розпочалася війна з Німеччиною, і взагалі головним для нього у цій війні. Слід нагадати, що на час розмови не тільки названі, а й інші, вдвічі більші радянські території справді знаходилися під гітлерівською окупацією. Ці твердження Сталіна не були лише політичною грою. Питання розширення кордонів СРСР, як і розширення впливу на інші країни й народи чи то шляхом здійснення ідеї світової революції чи великодержавницької ідеї, завжди було і залишалося альфою й омегою сталінської політики. Своє кредо в цьому плані він виклав на урочистому обіді у Ворошилова в 1937 р. Проголошуючи тост на честь російських царів, Сталін, зокрема, сказав: «Вони грабували та поневолювали народ, вони проводили війни, захоплювали території на користь поміщиків. Але вони зробили одну добру справу — збили велику державу до Камчатки»³.

Слід зазначити також, що зовсім не «порожніми» були висловлювання Сталіна в бесіді з Іденом про громадську думку в СРСР щодо кордонів. Шовіністичні великодержавницькі настрої ніколи не вщухали в Країні Рад, заснованій на уламках Російської імперії. Це, до речі, досить яскраво проявилось напередодні війни. Багатьма радянськими людьми пакт Ріббентропа-Молотова був сприйнятий позитивно, саме як «повернення Росії до її старих кордонів»⁴.

Під час війни великодержавницькі й шовіністичні настрої, які безпосередньо підтримував Сталін, ще більше посилювалися. Питання нових кордонів мали для радянського диктатора не тільки особисті, внутрішні, а й ідеологічно-пропагандистські мотиви.

Великобританія підходила до визнання радянських західних кордонів, які істотно змінювали карту Європи, неоднозначно. Та, як виявилось згодом, заради союзу з таким могутнім військовим партнером, як Сталін, Черчілль був згоден піти на значні компроміси. Однак його не підтримав президент США Рузвельт. Він вважав це порушенням принципів Атлантичної Хартії. У травні 1942 р. Москва і Лондон підписали союзницький договір, але жодної згадки про радянські кордони

³ Вашлин А. Смерть Коминтерна // Родина.— 1991.— № 617.— С. 84.

⁴ Werth A. Russia at War.— London, 1954.— P. 590.

у ньому не було. Спроба Сталіна нав'язати в грудні 1941 р. своєму новому союзникові таємну угоду на зразок протоколів до пакту 1939 р. чи принаймні досягти визнання своїх західних кордонів не вдалася. Попередній союзник — Гітлер — був більш поступливим у питаннях поділу світу, і не дивно, що у розмові з англійським міністром відчувається майже неприховане роздратування Сталіна позицією західної демократії.

Незважаючи на першу невдачу, майже протягом усієї війни Сталін не облишав спроб розв'язати проблему західних кордонів, у тому числі, як він про це сказав у бесіді з Іденом, і «конституційним шляхом». Саме з цим певною мірою були пов'язані події, що відбулися на початку 1944 р. У лютому X сесія Верховної Ради СРСР прийняла поправки до Конституції СРСР, згідно з якими значно «розширювалися права» союзних республік у галузі оборони та зовнішніх зносин, створювалися республіканські наркомати закордонних справ та оборони (звісна річ, бутафорські). Пояснюючи мотиви таких незвичайних дій сталінського тоталітарного режиму дій, відомий американський аналітик К. Болен у своєму меморандумі урядові США писав: «Принаймні однією із цілей (цих заходів. — В. Г.) є спроба зробити менш неприємним приєднання прибалтійських республік до складу СРСР, оскільки вони зараз мовби не абсорбуються Росією і на папері виглядають як незалежні держави зі своїми міністерствами закордонних справ і оборони. Полегшенню труднощів щодо визнання громадською думкою приєднання Східної Польщі сприятиме те, що українці і білоруси мають об'єднатися з Українською і Білоруською радянськими республіками, а не йти під безпосереднє панування Москви. Очевидно, у цьому контексті, — робив висновок Болен, — конституційні зміни в СРСР не тільки спрямовані на місцеве населення, а й на світову громадську думку»⁵.

На Кримській конференції у 1945 р. Сталіну все ж таки, як він і передбачав у розмові з Іденом, вдалося позитивно вирішити для себе питання Західної України та Західної Білорусії, а ось прибалтійська проблема залишилася без змін. Не допомогла навіть спроба радянських дипломатів запропонувати Литві одне з трьох крісел, що належали СРСР в ООН. Це мало на меті довести її, а отже, й інших прибалтійських країн суверенітет⁶. Де-юре Литва, Латвія й Естонія ніколи не були визнані Заходом за Радянським Союзом.

⁵ Foreign Relation of United States: Diplomatic Papers, 1944.— Washington, 1966.— V. IV.— P. 822.

⁶ Kolko G. The Politics of War: Allied Diplomacy and the World Crisis of 1945.— London, 1968—1969.— P. 277.

Любомир Луцюк (Канада), Богдан Кордан (США)

Англо-американські держави і українське національне питання

Те, що національно-визвольний рух на Україні не привів до створення у XX ст. Української незалежної держави, з часом пояснювалося недорозвинутим характером національної самосвідомості українців. Однак без врахування при цьому всього комплексу економічних, соціальних та історичних реалій, що постали перед українським населенням Східної Європи, такий підхід видається досить спрощеним. Зокрема, прагнення великих держав до стабільності міжнародного балансу сил, а нових державних утворень — до неперегляду визначених кордонів і